

Petrik Béla

Szabó Zoltán száz év múltán¹

Szabó Zoltán 1912-ben Budapesten született. A piaristáknál végezte középiskolai tanulmányait Sík Sándor keze alatt, s bár nem volt gyakorló hívő, a kereszténység, a vallás erkölcsé és tartása mindvégig meghatározta gondolkodását, cselekvését, élt benne a bizonyosság, hogy a „kegyelem tetten érhető” (Szabó Zsuzsa).

Szabó Zoltán a harmincas évek elejétől – először az öregcserkészlet, majd 1934-től a *Fiatal Magyarország* című lap, végül a *Fiatal Magyarország Szociográfiai Munkaközössége* keretében – megkezdett szociográfiai munkájával a népiség eszméjét a klasszikus irodalmi mondanivaló mellett egy teljes újfajta, korszerű tartalommal és módszertannal egészítette ki, áttemelte azt a társadalomtudományok egy más dimenziójába, az íróasztalok világa mögül a valóságos élet terepére, a falukutatás fogalmának kitágítása társadalomkutatássá, már az 1934-es tihanyi szociográfiai felmérésben, mely a népi szociográfia első demonstratív fellépése volt. Szabó Zoltán és társai hozták létre a *Szolgálat és Írás Munkatársaságát*, amely első nagy szociográfiai munkáját – a szerző ekkor még csak huszonnégy éves volt – *A Tardi helyzet*-et adta ki. Itt jelent meg később a *Cifra nyomorúság* is, ahogyan Kovács Imre *Néma forradalom*-ja, s a Kovács ellen indított izgatási és nemzetgyalázási per anyaga is – melyhez Szabó Zoltán írt előszót. Első könyvének a magyar irodalomban betöltött helyét és szerepét a halálig barát Illyés Gyula így értékelte: „A Tardi helyzet első közt volt az a szabálytalan mű – irodalmi műbe burkolt szociográfia, szociográfiai műbe sűrített nemzetizgatás –, amely az új korszak kánonjainak sorát megkezdte. Ismétlem: nem holmi népi irodaloméit, hanem a Halotti Beszéd óta tartó magyar irodalom egy szakaszának ismertető jegyeit.”²

1937-ben a népi mozgalom és a független magyar szellemiség folyóiratának, a *Válasz* szerkesztőbizottságának tagja lett, 1939-től pedig a *Magyar Nemzet* Szellemi Honvédelem című rovatát szerkesztette, amely a háborús években a szellemi ellenállás egyik legfontosabb fórumává vált. 1939-ben Baumgarten-díjat kapott. Ott volt a *Márciusi Front*, a népi mozgalom közvetlen pre-pártpolitikai formációjának születésénél, s a zászlóbontást követő támadások ellensúlyozására, a *Soli Deo Glória* szervezet által tartott tiltakozó gyűlésen Erdélyi József, Féja Géza, Tamási Áron, Veres Péter és Kovács Imre mellett Szabó Zoltán lépett fel a népi mozgalom képviselőjeként.

1940-ben a francia kormány ösztöndíjával Párizsba utazott – amely útból szüle-

¹ A Tokaji Íróklub Tiszaladányban tartott megemlékezésén elhangzott köszöntő

² Illyés Gyula: *Az Ajtónyitó* – Új Látóhatár, 1974/5. október, 330. o.

tett meg a személyes hangvételő útikönyve, az *Összeomlás* –, kapcsolata azonban ezt követően sem szakadt meg a népi mozgalommal. Ekkor írta a szülőföldről szóló talán legszebb vallomást francia földön, a *Szerelmes földrajz-ot*, amelyért 1943-ban az Akadémia Körösy Flóra-díjjal tüntette ki.

A háború végét bujdosva vészelte át, a német megszállásról 1944. március 19. kora délutánján értesült, amelyet a *Magyar Nemzet* szerkesztőjeként így fogadott: „«Mi szüntetjük be a megjelenést. Önként. Meggyőződésből... mert a *Magyar Nemzet* a német megszállás alatt nem jelenhet meg.»³ 1945 januárjában Debrecenben elvállalta a kormány hivatalos lapjának, a *Magyar Közlöny* megszervezését, kiadását és szerkesztését, később a Nemzeti Parasztpárt orgánuma, a *Képes Világ* szerkesztője és a MADISZ országos elnöke s a Nemzeti Parasztpárt vezetőségének tagja lett. Amikor kommunista nyomásra 1946 végén Keresztury Dezsőt meneszteni kényszerültek a demokratikus erők, lehetséges kulturális miniszterjelöltként – a magyarországi hagyományokra figyelemmel – Szabó Zoltán neve került fel Kovács Imre javaslatára, miután a parasztpárt vezetőségében szóba jöhető katolikus személy Illyésen és Tamási Áronon kívül csak ő volt. Később a Parasztpárt javaslatára a párizsi magyar nagykövetség követségi tanácsosa lett.

1945 és 1947 között a *Valóság* című folyóiratot szerkesztette, ahol megjelent Bibó István híres és hírhedt írása, *A magyar demokrácia válsága*. Sorsuk és barátságuk, bár aztán 1948 novemberétől halálukig személyesen többet nem találkoztak, itt forrott végérvényesen össze. Talán az első leckét éppen Szabó Zoltán adta a diktatúrára készülő kommunista pártnak, amikor a Bibótól megrendelt, még csak kefelenyomatban lévő írás visszavonására utasította őt a kommunista párt ideológiai és kulturális vezetője, Révai József, s amely utasításnak Szabó Zoltán természetesen nem tett eleget. Miután megfenyegették a lap elkobzásával, lemondását helyezte kilátásba, amely különleges akusztikáját adta volna a koalíciós kormányzásnak. Révai s az erősítésként bevetett Lukács György Szabó Zoltán bátor és következetes kiállására meghátráltak, s kénytelenek voltak a betiltás helyett nyilvános vitában képviselni aggályaikat. Nem sok ilyen leckében volt aztán részük.

Szabó Zoltán 1949 júniusában lelkiismereti okok miatt lemondott a párizsi magyar követségen viselt kulturális attaséi állásáról. „Ami Magyarországon az elmúlt két hónapban történt, ami ott a jövőben minden jel szerint történni fog, arra én rábólintani nem tudok. Ahogyan mindig képtelennek éreztem magam arra, hogy a haza eszményét a haladás érdekei ellen szolgáljam, úgy nem tudom a haladás vitás és egyoldalúan értelmezett érdekeinek az ország érdekeit feláldozni.”⁴ Döntéséhez

³ Szabó Zoltán: *Korszakváltás*. Kötetben uő (1987): *Terepfelverés*. (EPMSz), 61. o.

⁴ *Szabó Zoltán levele Károlyi Mihályhoz*, a Magyar Nagykövethez, 1949. március 5., – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Közli: Kenedi János: *Nem ugyanakkor, nem ugyanúgy és nem*

a végső lökést a Mindszenty bíboros elleni, a katolikus egyház és a keresztény közösségek megfélemlítésére indított perben hozott ítélet adta. „Lehetetlennek látom ezt általános morális és politikai okokból és lehetetlennek látom magánjellegű okokból is. Az általános okok ezek: a magyarországi kormány politikájával közel fél éve képtelennek érzem, hogy egyetértsek. A bíboros pörét és elítélését, mint keresztény, véteknek, mint magyar bűnnek, mint értelmes ember kardinális hibának érzem.”⁵

Szabó Zoltán 1951 augusztusában londoni munkahellyel a Szabad Európa Rádió szerkesztője lett, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1974 júniusáig dolgozott. Cs. Szabóval az emigrációs talpra állást követően kísérletet tettek az elveszített fórumok pótlására, s Borsody Istvánnal hármásban létrehozták a Látóhatár Barátainak Társaságát, melynek célja a folyóirat életképessé tétele volt, s „tekintélyükkel biztosították, hogy a nyugati magyar szellemi élet színvonalas nyomtatott folyóiratra tegyen szert.”⁶

Az ötvenes évek közepére azonban őt is elérte az emigrációt bénító fásultság, melyből az 1956-os magyar forradalom zökkenetete ki. Decemberben az angliai Save Hungary Committee segélyegyesület *Magyar Szó* címmel hetilap kiadását határozta el, szerkesztését Szabó Zoltán vállalta, amely a magyar ügyben magáénak vallotta a forradalom eszméit mind a szabadság, mind az egyenlőség tekintetében. 1957. március 15–17-én Londonban létrejött a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* (MIKSZ), melynek első vezetőségében a főtítkári tisztséget Szabó Zoltán töltötte be. Az 1958-ban Párizsban életre hívott *Magyar Könyves Céh*, amelynek programját ő készítette el, az *Erdélyi Szépmíves Céhet* állította maga elé példaképpül, s amelynek során elsőként Déry novelláit, majd Bibó tanulmányait, a *Kilenc költő* című költői antológiát adták ki.

A Magyar Írók Szövetsége Külföldön és Szabó Zoltán különösen fontos szerepet töltött be a nemzetközi szellemi életben a magyar írók bebörtönzése és üldözése ellen kifejtett tiltakozások terén, felemelte szavát Nagy Imre és társai kivégzésének ügyében, s mindent elkövetett, hogy a nyugati világot tájékoztassa a forradalomban résztvevők elleni magyarországi elnyomó intézkedésekről és hogy a bebörtönzöttek kiszabadítása érdekében a szabad világ értelmisége határozottan lépjen fel. Sikerrel mozgósították őket Déry Tibor, Hágy Gyula és a többiek mellett, s talán részben ezen akciók eredménye, hogy a nevezettek 1960 tavaszán kiszabadulhattak börtöneikből. Szabó Zoltán azonban ezt követően is rendületlenül szervezte a nemzetközi tiltakozó akciókat a még börtönben lévők, így barátja,

ugyanazért, *Három dokumentum arról, hogyan mondott le Szabó Zoltán diplomáciai állásáról*, Beszélő, 26. szám, Beszélő összkiadás III. kötet, AB-Beszélő Kiadó, 1992., 741. o.

⁵ Szabó Zoltán levele Károlyi Mihályhoz, a Magyar Nagykövethez, 1949. június 7., – uo. 743. o.

⁶ Cziganý Lóránt: *Szabó Zoltán az emigrációban* – História, 1989/6.

Bibó ügyében. A magyar emigráció, de talán a magyar történelem huszadik század második felének egyik legjelentősebb és legnagyobb ember kiállása, az emberi szolidaritás és barátság, az eszmetárs iránti felelősségérzet legnagyobb megnyilvánulása kötődik Szabó Zoltán nevéhez, amely először a fogságban lévő Bibó kiszabadítására, a nemzetközi közvélemény mozgósítására irányult. Szabó Zoltán 1957–61 között az *Irodalmi Újság* londoni rovatvezetőjeként, 1958–64-ben a müncheni *Új Látóhatár* főmunkatársaként, 1957–60 között a Magyar Írók Szövetsége Külföldön szervezetének főtítkáráként sokoldalú munkát vállalt Bibó személyének és műveinek nyugati megismertetése érdekében. Kiadásra ajánlotta az oxfordi The Clarendon Press kiadónak Bibó tanulmányait, egy évvel később Bibó kiszabadítása érdekében – bizakodva az esetleges április 4-i közkegyelemben – a brit természet- és társadalomtudósok fogtak össze: táviratot intéztek Münnich Ferenchez, a Minisztertanács elnökéhez, majd 1962 februárjában Kádár Jánoshoz. Az akkor még raboskodó Bibó István tanulmányai Szabó Zoltán bevezetőjével és az általa adott *Harmadik út* címen jelent meg 1960-ban, mely szándéka szerint a két hatalmi pólus közötti erőterben a harmadik utat kereső magyar politikai gondolkodás folytatója és sokáig egyetlen és legjelentősebb alapműve lett.

Szabó Zoltán világosan látta, hogy a szellemi függetlenség fenntartása vagy a „hazatérés” és az integráció a kádári rendszerbe, tehát mindkét út az írói halálhoz vezet, az egyik erkölcsös, a szép halálhoz. Szabó Zoltán az előbbi választotta, elveit nem adta fel, s élete utolsó harmincöt évében, bármennyire is nehéz lehetett, nem jött többet Magyarországra, hivatalos körökkel párbeszédet nem folytatott. Bibó nyomán ugyanis „hazugság-rendszernek” tartotta a kádári diktatúrát, nem fogadta el annak legitimitását: „Ha a függőségeket függetlenségnek, kis szabadságokat szabadelvűségnek, forradalmat ellenforradalomnak kell mondani, maga a rendszer lehet aránylag türelmes, józan vagy okos egyben másban. Ám ettől az alapvető hazugság hazugság marad.”⁷ Nem hiszem, hogy Nagy Gáspár ismerete volna Szabó Zoltán előbb idézett szavait, mégis kísértetiesen hasonló gondolatot fogalmazott meg, ő természetesen Magyarországon: Nem lehet közreműködni abban a felejtésben, amelyet egy nemzet memóriájára próbáltak ráfogni. Így maradhat meg ugyanis a remény arra, „összefüggésében lássa azt a zajtalan vagy agresszívan csörömpölő mechanizmust, amely ezt a kihagyásos emlékezést az emberi agyakban működtette vagy éppen siettette, szándékolta volna a közös agyérelmeszesedést. A költőnek a történelmi tudatzavar leküzdésében, gyógyításában lehet dolga.”⁸ Szabó Zoltán semmilyen formában nem kívánt tehát köz-

⁷ Szabó Zoltán: *Kritikai Napló, Két dráma* – Új Látóhatár, 1964. május–június, 3 szám. 264. o.

⁸ Nagy Gáspár: *Múlik a jövőnk* – (Kérdező: Nádor Tamás) – N. G.: *Közelebb az életemhez*, Tiszatáj könyvek, Szeged, 2005., 316–317. o.

reműködni abban a felejtésben, amelyet oly sokan gyakoroltak, ő képviselte az emigrációban – talán tartásában Máraihoz hasonlóan – a hivatalos kádári hatalommal szemben azt a passzív rezisztenciát, amely nem kívánt kapcsolatba kerülni, párbeszédbe elegendni azzal. Ezzel a magatartásával az emigráció egyes köreiben ő volt az élő lelkiismeret és az etalon.

Ahogy azt a visszaemlékezésekből, levelezésekből és naplókából tudhatjuk, a magyar emigrációs szervezetek egyik legkeresettebb résztvevője volt, a konferenciák egyik legnagyobb hatású előadója, Cs. Szabó László szavaival élve, a „repülő egyetem” rendkívüli tanára. Rendszeres előadója és résztvevője volt a hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak, a londoni Szepsi Csombor Kör estjeinek mentora, kritikus szemléletű alappillére,⁹ egyik meghatározója az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia éves találkozóinak, az EPMSZ tanulmányi heteinek, az 1977-ig fennmaradt németországi Magyar Főiskolai Hétnek, a svájci Dies Academicus Hungaricus Genevensis nevű értelmiségi konferenciának, amely Genfben jött létre néhány ott élő magyar – Luka László, Molnár Miklós, Nagy László és mások – kezdeményezésére, s amely első találkozó vitaindító előadását is Szabó Zoltán tartotta az 1956-os forradalomról. Ezek azonban csak a jelenlévők memóriájában rögzülhettek, s bár egy-kettő fennmaradt, mégis az emigráció egyik legfájdalmasabb hiányát dokumentálatlanságuk jelenti.

Hogy a magyar szellemi életet mitől fosztotta meg a diktatúra, arról csak halvány elképzeléseink lehetnek, a háború előtti évek bő termését ismerve, amikor is a harmincas évek közepén évente félszáz írása látott napvilágot. Szabó Zoltán írói pályáját az emigráció derékba törte, életműve – bár ennek a képzelt műnek elő-elő bukkanó részei önmagukban is csodálatra méltóak – kényszerűen csonka maradt, távol a szülőföldtől, a nemzet és a társadalom mindennapos valóságától nem tudta magát megújítani. Számára a szerelmes föld volt az ihlető.

Személye, tudása és erkölcsi nagysága okán ő lehetett volna a huszadik század második fele magyar szellemi életének nagy összefoglalója. Az egész nemzet életében betölthette volna azt az összegyűjtő, összetartó és szintetizáló szerepet, amelyet az emigrációban megvalósított: bár a népiekhez tartozott, de feddhetlensége, tartása és elkötelezettsége, illetőleg életművének érték középpontúsága okán valamennyi irányzat számára mintául szolgált, így köthette össze az *Új Látóhatár* körét az *Irodalmi Újság*éval, tarthatott kapcsolatot a generációk között, ápolva és felmutatva az elődök értékeit, de mindig az utána jövő nemzedékek számára biztosítva a figyelmet és az elsőbbséget.

Szabó Zoltán megvilágosodásszerű gyorsasággal ismerte fel, hogy a két részre szakadt világhatalmak egyike sem tolerálja sajátos nemzeti karakterünket, törté-

⁹ Lásd erről Czigány Lóránt: *Homo politicus* – *Új Látóhatár*, 1984. szeptember, 3. szám, 286. o.

nelmünket és irodalmunkat, csupán saját képére kíván bennünket szabni. Háború előtti hazai és kényszerű száműzetésének szellemi kertje ettől a felismeréstől öltött egységes és világos, egyértelmű harmadik utas, autonóm és szuverén megoldásokat kereső jelleget, s ezért lett szinte törvényszerű, hogy saját életművénél is fontosabbá és hangsúlyosabbá vált Bibó István harmadik utas munkásságának kiszabadítása a kommunista diktatúra fogságából. Amint ez a felismerés megszületett benne, tudta, hogy emberi és erkölcsi helytállása és állásfoglalása nem értékválasztás, hanem a lélek szabadságharca.

Életműve a közel négy évtizednyi kényszerű száműzetés, a nyugati emigráció ellenére is ízig-vérig, az utolsó gondolatáig, szaváig magyar maradt. Hűen tükrözte a nemzet ezeréves kultúráját és sajátos, organikus eszmei világát, ezért lehet helye a magyar örökségben. „Ez a sorvadás olyan szellemi életben, amilyen a magyar: aggasztó. Ahol az irodalom – körülmények és adottságok következtében – szükségszerűen *nemzeti* irodalom: van *irodalmi nemzet*. Ennek az irodalmi nemzetnek a magyar író, bárhol éljen is, polgára s tagja. Következésképpen, egymás iránt vannak irodalompolgári kötelezettségeik: olyasféle tennivaló ez, amelyet *civic duty*-nak nevez az angol.”¹⁰ Szabó Zoltán életműve alkalmat ad arra, hogy felhívjuk a figyelmet, folyamatos kötelezettségszegést követünk el, s nem teljesítjük irodalompolgári köteleességünket. Ezzel a megemlékezéssel, úgy gondolom mindannyian, akik itt ma jelen vagyunk, tenni kívánunk – ahogyan Szabó Zoltán fogalmazott - az „irodalmi felelősségtudás elsorvadása” ellen.

Kedves Barátaim, tegyük hát a dolgunkat!

¹⁰ Uo. 407–408. o.